

В Інституті літератури

АКАДЕМІЧНІ ЗІБРАННЯ ТВОРІВ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА: ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ (ДО СТОРІЧЧЯ НАН УКРАЇНИ)

Круглий стіл під такою назвою відбувся 1 листопада 2018 р. в Інституті літератури. Відкриваючи засідання, заступник директора з наукової роботи акад. НАН України М. Сулима наголосив на необхідності поглибленого вивчення історії академічних видань Шевченкових творів, щоб у роботі над проєктованим новим повним зібранням урахувати позитивний, а подекуди і драматичний досвід попередників. Заступник директора з наукової та видавничої діяльності С. Гальченко у виступі “Академічне видання української класики: перспективи за сучасних безперспективних умов” окреслив основні труднощі, які негативно впливають на функціонування книговидавничого ринку в Україні. Із презентацією “Електронна колекція, оцифроване і цифрове видання: Повне зібрання творів Шевченка у мережі” виступив молодший науковий співробітник відділу шевченкознавства Д. Єсипенко. Пропонуємо увазі читачів стислий виклад повідомлень учасників круглого столу.

Ключові слова: Повне зібрання творів, полеміка, нове видання.

Academic Complete Collection of Works by Taras Shevchenko: History and Present (to the Centennial of the National Academy of Sciences of Ukraine)

A round table under the above mentioned name was held on November 1, 2018 at the Institute of Literature. O. Boron focused on the principles of a new academic edition, proposing to confine it to Shevchenko's literary heritage. While according to S. Rosovetskyi, one may try to arrange verbal texts and works of figurative art in each volume chronologically or in such a sequence of genres in verbal volumes: poetry, prose, drama, folklore records, diary, letters, articles, gift inscriptions, business papers. S. Rosovetskyi also submitted arguments in favor of returning the dates and places of writing specified by the author to the end of the published texts. He refused the idea of including a poem “Stoyit v seli Subotovi...” (“There stands in Subotiv village...”) into the text of “Velykyi Liokh” (“The Great Vault”), and supported the principle of publishing all the author's variants, the elaboration of the comparative component in the comments, etc. R. Kharchuk analyzed Shevchenko's works of fine art “Death of Bohdan Khmelnytskyi” (1836–1837), “Cossack Banquet” (1838), and “Gifts in Chyhyryn, 1649” (1844), defining the historical sources used by the artist.

M. Nazarenko focused on the written forms of the word “Boh” (“God”), i. e. on the usage of the uppercase or lowercase initial letter in the manuscripts of Shevchenko's poetry. He showed that the author's choice in this case was related to the time when the autograph appeared: in 1840–1847 the lowercase initial letter prevailed, while in 1857–1859 the uppercase one. The researcher specified the cases where deviations from these regularities could be semantically grounded.

The report of H. Karpinchuk “Not named by name: the participation of repressed Shevchenko researchers in preparation of the academic editions of Taras Shevchenko's works” was focused on personalities of the scholars whose efforts considerably contributed to the preparation of the first two editions. It was emphasized that none of the researchers specializing in Shevchenko's heritage could avoid the persecution of the People's Commissariat of International Affairs in the late 1920s – early 1930s.

Ye. Lebid-Hrebenuik reviewed five editions of Taras Shevchenko's complete collection of works, published by the Academy of Sciences at various times. According to the researcher the main characteristics common to all publications are completeness, academically grounded comments, attention to the needs of the recipient (necessary references and indices).

Keywords: complete collection of works, polemics, new edition.

ПЕРСПЕКТИВИ НОВОГО ПОВНОГО ЗІБРАННЯ ТВОРІВ ШЕВЧЕНКА

Слід одразу пояснити, що йдеться поки що тільки про видання літературної (у широкому розумінні) спадщини Шевченка. Досвід Повного зібрання творів у шести томах (1963–1964) [7], як видається, ще належно не оцінено: такий формат дав змогу літературознавцям зосередитися на проблемах текстології і коментування, адже на той час, 1963 р., останнім томом було завершено видання попереднього Повного зібрання творів – у десяти томах (1939–1964), яке містило образотворчу спадщину митця [6]. У 2001 – 2003 рр. – у складі Повного зібрання творів у 12 томах наново опубліковано весь Шевченків літературний доробок [8]. Чому через якихось півтора десятиліття знову постає питання чергового академічного видання?

Повне зібрання творів Тараса Шевченка у 12 томах містить усю відому нині літературну та образотворчу спадщину митця: поетичні, драматичні та прозові твори; щоденник, автобіографію, статті, археологічні нотатки, записи народної творчості; листи (зокрема колективні, підписані Шевченком), ділові папери; малярські та графічні твори Шевченка-художника. До видання входять також творчі заготовки та підготовчі матеріали до нездійснених літературних і мистецьких творів Шевченка: плани, етюди, ескізи, начерки тощо. Порівняно з попередніми виданнями, корпус Повного зібрання творів у дванадцяти томах поповнено текстами новознайдених автографів чи факсимільних копій із них, а також тих прижиттєвих публікацій та списків, частина з яких має виправлення рукою Шевченка. Уперше вміщено у виданні власницькі та дарчі написи поета на книжках, рисунках, офортах, фотографіях; документи, писані рукою Шевченка чи складені за його участю; редакційні виправлення поета у творах інших авторів.

Загалом концепцію видання було розроблено ще у 1980-х рр., невдовзі вийшли перші три томи дванадцятитомника (1989 – 1993). Його завершенню перешкодили спочатку фінансові труднощі, згодом стало очевидним те, що коментарі (особливо про окремі історичні факти й події) потребували наукового осучаснення. Тільки 2001 р. з'явився перший том оновленого академічного видання у 12 томах. Текстологічна концепція В. Бородіна, покладена в його основу, у цілому майже не зазнала змін, засвідчивши свою продуктивність і обґрунтованість. Водночас, як згодом з'ясувалося, з поля зору упорядників випали окремі джерелознавчі публікації 1990-х рр., на що не раз звертав увагу В. Дудко. Крім урахування новітньої дослідницької літератури, на часі також істотне корегування, а головне – поглиблення реального коментаря до творів. Приміром, у нещодавньому виданні слідчо-наглядкових справ Тараса Шевченка не тільки запропоновано новітній коментар до “[Археологічних нотаток]”, а й ідентифіковано згадані в них кілька старовинних предметів [4, 568–592]. Окремі доповнення й поправки, які пощастило вмістити у дванадцятому томі [1], звісно, не можуть суттєво зарадити справі. Отже, концептуально видання не зазнає змін – мова радше про його модернізацію, поліпшення з огляду на окремі зауваження і побажання фахівців [див., зокрема: 2; 3; 5].

Поезію передбачається подати в чотирьох томах за відповідними усталеними періодами творчості Шевченка, тобто так, як у чиказькому виданні за редакцією П. Зайцева, повісті – у томах 5 – 7, щоденник, статті та інше – том 8, листи – 9 – 10 томи. Роботу над новим академічним зібранням вирішено розпочати з повістей, адже студії останнього часу переконують у тому, що їх тексти потребують розгорнутого наукового коментаря, який враховував би нові

уточнення і корективи. Крім того, ці твори заслуговують на інший формат коментаря, який передбачав би не тільки фактографічну констатацію (без сумніву, важливу), а й докладніше витлумачення певних образів, ремінісценцій, алюзій тощо. Зрозуміло, доведеться наново звірити всі тексти з автографами задля уникнення помилок.

Академічне видання Шевченкових повістей стане першим етапом підготування нового повного зібрання творів письменника. Наступний, складніший і відповідальніший, – упорядкування і коментування його поезії. Над повістями серед іншого відділ працюватиме у межах планової теми “Проблеми поетики, едиції та історії вивчення творів Тараса Шевченка” (2019 – 2023). Відділ шевченкознавства постійно нагромаджує нові відомості для коментування творів класика, що з часом, можливо, переросте у створення академічного зібрання на альтернативній текстологічній концепції, але це питання далекої перспективи.

ЛІТЕРАТУРА

1. [Боронь О., Федорук О.] Уточнення і поправки (до томів 1–6) // Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 12 т. – Київ: Наук. думка, 2014. – Т. 12: Літопис життя і творчості Тараса Шевченка (За П. Журом). Документи, покажчики. – С. 493–523.
2. Дудко В. Тарас Шевченко: джерелознавчі студії. – Київ: Критика, 2014. – 416 с.
3. Росовецький С. Важливі для фольклористичного шевченкознавства текстологічні помилки останнього академічного видання Шевченкових творів // Росовецький С. Тарас Шевченко і фольклор. – Вид. 2-ге, випр. і доп. – Київ: Критика, 2015. – С. 87–114.
4. Слідчо-наглядові справи Тараса Шевченка. Корпус документів (1847–1859). Метаграфовані тексти: [У 2 т., 3 кн.] / Упор. Г. Боряк, Л. Демченко, В. Шандра; відп. ред. В. Смолій. – Київ: Арій, 2018. – [Т. 1]. – 880 с.
5. Ушкалов А. Коментар до творів Шевченка // Ушкалов А. Від бароко до постмодерну: есеї. – Київ: Грані-Т, 2011. – С. 277–312.
6. Шевченко Т. Повне зібрання творів: В 10 т. – Київ: Вид-во АН УРСР, 1939–1963.
7. Шевченко Т. Повне зібрання творів: В 6 т. – Київ: Вид-во АН УРСР, 1963–1964.
8. Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 12 т. – Київ: Наук. думка, 2001–2003. – Т. 1–6.

Станіслав Росовецький

ПРО ДЕЯКІ МОРАЛЬНІ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ АСПЕКТИ АКАДЕМІЧНОГО ВИДАННЯ ШЕВЧЕНКА

Перше питання, на якому хочу наголосити, доволі делікатне. Варто надалі уникати безапеляційного, келійного, за відомчим підпорядкуванням розв’язання важливих питань академічного видання Шевченка. Усі серйозні текстологічні новації мають виноситися на колективне обговорення, із запрошенням позаакадемічних фахівців. Якщо вже сформовано редакційну колегію, то хай її члени не обмежуються функцією “весільного генерала”, а беруть участь у едиційних рішеннях і несуть за них моральну відповідальність. Авторитарне рішення певного шевченкознавця, хай і премудрої голови, передбачає його конгеніальність Шевченкові, у яку повірити важко. Колективна ж думка дозволяє пом’якшити цю колізію.

А питань, які потребують обговорення, досить багато. Почати з адресування видання. Коли воно академічне, то має звертатися не до *urbi et orbi* або до трудящих мас населення, як у радянські часи, а до верств освіченіших. Тоді не потрібно пояснювати в коментарях, хто такі Котляревський та Квітка (Основ’яненко).

Передмова має відповідати адресатові. Мабуть, концептуальне, настановне й емоційне есе було тут на місці в перехідну добу, а тепер чи варто воювати з вітряками радянських доктрин? До того ж така передмова вільно чи невільно наперед програмує читацьку інтерпретацію текстів. Тому я особисто стояв би за абсолютно необхідне технічне передслово видавців і, може, суху наукову біографію після нього.

Загальна структура видання, на мою думку, має враховувати ідею О. Шпенглера про “культуру як організм”. Саме хронологічний принцип добре узгоджується з часовою протяжністю життя автора, а відповідне розташування творів – із послідовністю спалахів і спадів його креативної активності. Але в структурі дванадцятитомника є суттєве “порушення” цього принципу, зникає й відповідність реальному ритмові творчості письменника і художника Шевченка. Я про те, що шість томів образотворчих праць поставлено після шести томів творів словесності. Може, природнішим було би подавати в кожному томі “літературні” та “образотворчі” тексти вперемішку. Можливо, зважившись публікувати їх у суцільній хронологічній послідовності, незалежно і від жанрів, ми отримали би й нову інформацію, яку зараз просто не помічаємо. Було би досягнуто і певного супроводження творів словесного мистецтва творами образотворчого, і я не кажу про ілюстрування, а про більш тонкі семантичні зв'язки та перегуки. Мрії, мрії... Хіба що в Мережі спробувати?

Якщо ж подавати словесні тексти за жанрами, то внутрішню структуру їхнього корпусу я бачив би таку: поезія, проза, драматургія, фольклорні записи, щоденник, листи, статті, дарчі написи, ділові папери. Десь у додатку вмістити вказівки на тексти, приписувані Шевченкові, щоб випередити непотрібні “відкриття”.

Усередині словесного корпусу текстів радив би повернути до текстів авторські дати і вказівки на місце написання, які в останньому повному виданні бозна навіщо сховали до коментарів. Зараз є два типи поетичних творів, автентичні та “Dubia”, а чи не варто було би виокремити також, знайшовши для них найменування, поетичні тексти, які сам Шевченко не переписав з “[Малої книжки]” до “[Більшої...]”? Треба використати всі технічні можливості, щоб зняти помітки “[нрзб]” хоча б у поетичних текстах. Інколи для цього достатньо свіжого погляду на автограф. Так, у “[Малій книжці]” у вірші “Буває, в неволі іноді згадаю...” наприкінці рядка 65 “Я жив на хуторі з...” чітко прочитується “дітьми”.

Пропоную відмовитися від наймасштабнішої текстологічної новації повних видань, початих у 1989 і 2001 р., а саме від включення вірша “Стоїть в селі Суботові...” до складу містерії “Великий льох”, що не має скільки-небудь ґрунтовної аргументації. Серйозну проблему складає спосіб публікації редакцій поетичних творів. На мій погляд, варто було би прислухатися до думок Г. Грабовича, що вважає кожний варіант Шевченкового поетичного тексту самостійним твором. Чому дві редакції поеми “Москалева криниця” друкуються окремо, а виправлений Шевченком список І. Лазаревського поеми “Великий льох”, що утворює нову, яка відповідала реаліям кінця 1859 р., редакцію твору, – лише у варіантах, підведених до тексту в збірнику “Три літа”?

Усім відомо, в якому жахливому стані перебувають мова і стиль російських повістей у рукописах. Я рішуче підтримую думку О. Бороня, що в академічному виданні “лакування” цих текстів є зайвим. Кого ми, зрештою, містифікуємо, кого вводимо в оману? І навіщо? Сказане стосується й тексту “щоденника”.

У коментарях добре було би подавати концептуальний огляд вивчення твору. Тут варто посилити чи навіть запровадити компаративістський складник. Стосовно повістей тепер можна буде опертися на велику роботу, проведenu в

цьому напрямі в недавній монографії О. Бороня [1], але ж порівняльний аспект важливий і для коментування поетичних творів. Лише один приклад. Шевченко, не будучи близько знайомим із побутом євреїв імперії, у “Гайдамаках” описував службу сироти Яреми в єврея Лейби, пригадуючи схожий епізод на початку роману Ф. Булгаріна “Іван Іванович Вижиґін” (1829). Навіть “Герш ту!”, звернення на ідіш, узято з роману Булгаріна, де це типовий вираз незадоволення гоєм [2, 65]. Драматургія, як на мій погляд, вимагає коментаря більш фахового у театрознавчому аспекті та з погляду теорії драми. У коментарях до фольклорних записів слід указувати на використання міжнародних сюжетів, позначати паралелі з української та світової усної традиції. Листи, нарешті, треба надрукувати повністю й коментувати відверто. Коментарі до “дарчих написів” докладні, але добре було би додати преамбулу із розглядом основних структурних моделей та особливостей прагматики.

В індексах мають бути перехресні відсилки. Ось у щоденнику під 5 травня 1858 р. Шевченко розповідає, як вони з С. Гулаком-Артемівським снідали у “землячки М. С. Гресевич” [3, 180–181], але в “Алфавітному покажчику імен і назв” до 5-го тому такої особи немає. Написання польського прізвища Кржисевич у “щоденнику” відтворює його русифікований варіант (тепер у Мережі доволі й Гресевичів, і Грісевичів), проте до читача ця інформація не доходить. Скажете, дрібниця, але ж і таких неприємних дрібниць варто уникати у великій справі.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Бороня О.* Спадщина Кобзаря Дармограя: джерела, типологія та інтертекст Шевченкових повістей. – Київ: Критика, 2017. – 496 с.
2. *Булгарин Ф.* Выбранае. – Минск: Беларускі кнігазбор, 2003. – 592 с.
3. *Шевченко Т.* Повне зібрання творів: У 12 т. – Київ: Наук. думка, 2001. – Т. 5. – 496 с.

Михайло Назаренко

“Я НЕ ЗНАЮ (Б/б)ОГА”.

ДО ПИТАННЯ ПРО УНІФІКАЦІЮ ШЕВЧЕНКОВОЇ ОРФОГРАФІЇ

Відтворення особливостей Шевченкової мови і правопису в академічних і масових виданнях, з одного боку, та вивчення Шевченкової мови, з другого, – ці проблеми тісно пов’язані й, вочевидь, не можуть бути вирішені однозначно і назавжди. На одному полюсі, наприклад, творчий доробок Шевченка за редакцією С. Єфремова і М. Новицького, котрі намагалися передати рукописний текст ледь не до титли і коми, хоча й розуміли, що абсолютне та при цьому не фотографічне відтворення оригіналу неможливе. Другий полюс – останнє академічне видання, що (як, утім, і попередні) орієнтоване на чинні орфографічні та пунктуаційні норми. (Можна згадати дискусію 2000-х рр. навколо академічного Повного зібрання творів Пушкіна між М. Шапіром, з одного боку, та Є. Ларіоновою з С. Фомічовим, з другого: літературознавці репрезентували саме ці протилежні позиції. Не дивно, що компроміс між їхніми поглядами виявився неможливим.)

Майже дев’яносто років тому О. Синявський постулював, що академічне видання поезії Шевченка має подати її у “зрозумілій і звичайній для широкого читача формі” і водночас “з захованням усіх найдрібніших нюансів Шевченкової не тільки мислі, а й мови, рими, звукопису” [4, 123]. В. Сімович наполягав на

тому, що наукове вивчення мови Шевченка й укладання словника його творів неможливі без “докладної копії Шевченкової поезії з автографів”, після чого тільки й можна “нормалізувати текст Шевченкової поезії для широкого вжитку” [5, 328]. Ілюстрацією до цієї тези є велика кількість припущень (“ймовірно”) у нещодавній монографії М. Мозера про мову Шевченка [3], оскільки австрійський дослідник не мав можливості працювати ані з автографами, ані з їхніми копіями. Показово, що О. Синявський і В. Сімович не погоджувалися щодо конкретних випадків “нормалізації” – тож будь-яка спроба відтворити Шевченкову орфографію (не кажучи вже про майже відсутню в нього пунктуацію) буде значною мірою суб’єктивною, зокрема, з причин, що їх окреслив С. Єфремов у передмові до щоденника Шевченка (проблема розрізнення “а” та “и”, великих і малих літер, відстані між словами та літерами у слові тощо) [6, VI – VII]. Відмінність між академічними і “нормалізованими” виданнями зазначив Ю. Лотман: “До академічного (наукового в більш строгому сенсі) видання часом пред’являють чужі для нього вимоги – створити текстологічний канон, з якого потім передруковуватимуться масові видання. <...> Однак за своїми текстологічними завданнями ці типи видань є радше протилежними” [2, 369].

О. Синявський справедливо зауважував, що на заваді стоять “[i] становище тогочасної української літературної мови й правопису і зокрема надзвичайна безсистемність Шевченкової графіки, надто щодо пунктуації, повна байдужість його до правописних питань” [4, 116]. Як зазначали дослідники, зокрема М. Мозер [3, 315], навіть у “Букваре южнорусском” одне і те саме слово може писатися по-різному.

Наше повідомлення стосуватиметься того аспекту Шевченкової орфографії, де будь-яка уніфікація неunikно матиме ідеологічний присмак, а саме: написання слова “(Б/б)ог” з великої або малої літер. Нагадаю, що у 1 – 2 томах видання 1989–1991 рр. “бог” послідовно пишеться з малої, а у виданні 2001 р. – так само послідовно з великої, коли йдеться про юдео-християнського Бога, і з малої, коли про бога язичницького або людину, що претендує на цей статус. Утім, є принаймні один випадок, коли цього принципу не дотримано: “Що цар наш Бог, і цар надія...” (“Осія. Глава XIV. Подражаніє”; у рукописі – “бог”. Дякуємо за вказівку О. Бороню).

Навіть побіжний погляд на рукописи Шевченка засвідчує, що поет практикував обидва варіанти написання, зокрема й коли йшлося про біблійного Бога. Наша робоча гіпотеза полягала в тому, що написання “Бог” свідчить про особистісний характер звертання до Нього, а “бог” – про те, що Шевченко має на увазі “церковного”, “клерикального” Бога.

Для перевірки цього припущення ми розглянули випадки вживання слова “(Б/б)ог” в усій парадигмі словозміни за “Конкорданцією поетичних творів Тараса Шевченка” О. Ільницького і Ю. Гавриша [1], а також за розділом “Інші редакції та варіанти” Повного зібрання творів [7]. Принагідно зауважимо, що прийняте в “Конкорданції...” об’єднання омонімів в одне гасло (“Господа” – “госпо́да”) видається нам методологічною помилкою. До того ж, другу половину складених слів (“І нищечком помолилась / Кесареві-Богу” в “Неофітах”) практично неможливо знайти, якщо точно не знати, що саме шукаєш.

Поза детальним розглядом залишилось слово “(Г/г)осподь”, оскільки у Шевченкових написаннях нема очевидних закономірностей. Також ми не перевіряли правопис слова “(Б/б)ожий”, оскільки і в нормативній російській орфографії того часу допускалися обидва варіанти.

Ми проаналізували випадки слововжитку (точніше “літеровжитку”) тільки в тих творах, автографи яких збереглися (отже, увесь “Кобзар” 1840 року і “Гайдамаки” опинилися поза аналізом); ми не працювали з чернетками, якщо

існують біловики; ми не розглядали ті твори, які відомі лише в копіях інших осіб. Наприклад, рядок 10 вірша “Якось-то йдучи уночі...” проаналізовано за чернеткою, де він має вигляд “Ні чоловіка, ані бога”. У “[Більшу книжку]” твір вписав І. Лазаревський; відповідний рядок подано в іншій редакції та з принципово відмінним написанням ключового слова: “Ні Бога навіть, ні пів-Бога”. Шевченко не виправив це, але подібні випадки, так само, як і в поемі “Марія”, свідчать про орфографічні та ідеологічні вподобання Лазаревського, а не Шевченка. Нарешті, із загального списку було виключено ті випадки, коли слово “(Б/б)ог” стоїть на початку речення або рядка й автоматично пишеться з великої літери. Однак у Шевченка інколи і на початку речення це слово написано з малої: “Вдруг слышит голос. боже мой!” (“Слепая”), “боже ж ти мій! / Чому я не знала?” (“Сліпий”).

Отже, твори Шевченка було звірено з рукописами його основних збірок (“Три літа”, “[Другий Кобзар]”, “[Мала книжка]”, “[Більша книжка]”, “Поезія Т. Шевченка. Том первый”), а також біловими автографами і чернетками окремих творів (“Н. Маркевичу”, “Мар’яна-черниця”, “Слепая”, “Марія”, “Осія. Глава XIV. Подражаніє”, “Якось-то йдучи уночі...”). Наше завдання спростило те, що, на відміну від багатьох інших літер, велика й мала “Б” у Шевченка розрізняються досить чітко, і нечисленні сумнівні випадки не впливають на загальну картину.

Початкову гіпотезу було спростовано: написання слова “(Б/б)ог” у Шевченка лише в дуже незначній кількості випадків залежить від семантики. Проте це не означає й абсолютну довільність: закономірності чітко простежуються, проте вони пов’язані передовсім із хронологією творів – або, скажемо точніше, із послідовністю переписування творів до збірок.

Нестійкість написання засвідчують уже *найперші відомі нам поетичні автографи* Шевченка – два чистові варіанти послання до Маркевича (1840): “Там синєє море / Виграває, хвалить бога, / Тугу розганяє (Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. – Ф. 506. – Оп. 2. – №1) або “хвалить Бога” (відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка. – Ф. 1. – № 26). У рукописі “Мар’яни-черниці” (1841) тричі зустрічаємо “бог” і один раз “Бог” (як графічне підсилення вигуку: “О! боже! мій Боже!”), в поемі “Слепая” (1842) – вісім разів “бог” і один “Бог”.

У збірці “Три літа” (1843 – 1845) серед 82 слововживань знаходимо лише п’ять випадків написання “Бог”:

один – у “Сові” (“Не дай, Боже, в багатого / І пить попросити”; мабуть, теж як підсилення після рядків “Не дай, боже, / Такого дожити...”);

два – у посланні “І мертвим, і живим...” (“Не чули б у Бога вашої хули”, “Немає й Бога, тільки я!” – вочевидь, казуальні написання);

і два – у “[Заповіті]” (“Все покину, і полину / До самого Бога / Молитися... а до того / Я не знаю Бога”), що можна пояснити сильною позицією наприкінці збірки і акцентації значущості звертання до Бога у цьому, властиво, магічному акті.

У творах 1846 р. “Лілея” і “Осика” (“Відьма”) – 13 слововживань, і в усіх випадках Шевченко писав “бог” (як у “[Другому Кобзарі]”, так і в “[Малій книжці]”).

“[Мала книжка]” (1847 – 1850) за винятком “Лілеї” та “Відьми”, містить 151 згадку біблійного Бога чи ідіом з Його ім’ям, починаючи з вірша “Думи мої, думи мої...” 1848 р., який відкриває збірку: “Та на волі / Ще моляться богу”. Надалі теж переважно вживається форма “бог”, але у третині випадків (51) Шевченко писав “Бог”. Проте частотність вживання однієї чи другої форми неоднакова в різні роки: у 1847 р. з великої літери слово “Бог” написано чотири рази з 61 випадку. У рядках з першої редакції “Москалевої криниці” ми вчергове зустрічаємо графічне підсилення вигуку – слово “Бог” після “бога”: “А потім богу помолився: / Промовив двічі: Боже! Боже!”.

Значні зміни помітні вже у графіці текстів 1848 р. Добірку в “[Малій книжці]” за цей рік відкриває вірш “А нумо знову віршувать...”, у чернеткових і закреслених рядках якого читаємо: “Коли не вмiє шанувать / Людей та бога пресвятого”. Наступний вірш – “У Бога за дверми лежала сокира...”: у першому ж рядку слово “бог” переправлено на “Бог”, у другому – одразу написано з великої: “(А Бог тойді з Петром ходив / По світу та дива творив)”; далі Шевченко двічі пише “бог”. І після цього – написаний трохи раніше “Варнак”, із його темою злочину й покаяння перед Богом: “Бог” у чотирьох випадках з одинадцяти, при цьому різниці у контекстах вживання немає. У “[Царях]” велику літеру зустрічаємо у сталому виразі “Купалася собі з Богом”, а в блюзнірському монолозі Давида: “Я цар над Божіім народом! / І сам я бог в моїй землі!” слово в другому рядку переправлено з “Бог”. Усього – 19 випадків написання “Бог” із 42-х.

У віршах, записаних під 1849 і 1850 рр. (деякі з них, як відомо, написано ще 1848 р.), “Бог” з великої літери – це 28 випадків із 48-ми (вперше більш ніж половина!). Орфографічний вибір при цьому лишається цілком довільним і змінюється навіть при переході від непарної до парної сторінки. Так, у вірші “Лічу в неволі дні і ночі...” читаємо: “Дай дожити, подивитись, / О Боже мій милий!” (с. 371 “[Малої книжки]”) і “...бо я, боже! / Я за неї гину!” (с. 372). Однак тенденція цілком стала.

На жаль, ми не мали можливості опрацювати повісті Шевченка, але і *щоденник* (1857 – 1858), і *чернетка “Неофітів”* (1857) – першого твору, написаного після семилітньої перерви – показують таке ж коливання. Так, в уривку з “Неофітів” (ІЛ. – Ф. 1. – № 29) читаємо: “Ридать і Бога проклинать”, “Як бога з неба виглядять” (більше згадок про Бога немає).

“[Більша книжка]”, яка заповнювалася в 1858 – 1860 рр., в усіх текстах 1846 – 1850 рр. дає лише чотири випадкові приклади написання “бог”. У період створення збірки Шевченко абсолютно послідовний: уже на першій сторінці, переписуючи з “[Малої книжки]” “Думи мої, думи мої...”, він прийняв рішення, якого й дотримувався з надзвичайною для себе орфографічною регулярністю (“Та на волі / Ще моляться Богу”).

Твори 1857 – весни 1859 р., а саме: “Неофіти”, “Подражаніє 11 псалму”, “Ісаія. Глава 35”, “N. N.” (“Така, як ти колись лілея...”) – дають 15 випадків, і в усіх написання “Бог”. Те ж саме у другій редакції “Гамалії” у збірці “Поезії Т. Шевченка. Том первий” (початок 1859 р.) – ще чотири випадки.

Більше того: навіть язичницьких і земних богів Шевченко починає писати у “[Більшій книжці]” з великої літери: “І сам я Бог в моїй землі!” (“Царі”; але “Перед богами Лель і Ладю / Огонь Рогніда розвела”), “Господню святую славу / Розтлили – і чужим Богом / Пожерли жертву! Омерзались!” (“Пророк”). І в “Неофітах”: “Що Кесарь Бог. Що білш од Бога!”, “Благати Кесаря і Бога”, “На те він Бог, а ми під Бога / Себе повинні підкладать”, “І нищечком помолилась / Кесареві-Богу”.

Переламним стає вірш “Сестрі” (20 липня 1859 р.): “Молися, сестро! Будем живі, / То бог pomoже перейти”. (Чи випадково, що після того, як Бог графічно “зменшується”, у наступному вірші – “Колись дурною головою” – відбувається виразне ототожнення поета з Христом: “Щодень пілати розпинають”?) Навіть у новозавітному апокрифі “Марія”, де, здавалося б, мало бути абсолютне переважання великої літери, ми насправді бачимо п’ять написань “Бог” проти чотирьох – “бог”, в ідентичних контекстах:

а) “Чи я, молодая, / Милий Боже, в твоїм раї / Чи я погуляю”, “Де ти в Бога / Загаялась, моя небого?”, “Спаси мене, мій Боже милий!”, “У синагогу / Зайшла благать благого Бога, / Щоб син її найшовсь”, “Самого Бога на землі / Вона вже зріла”;

б) “Ти, безталанная, чого / І ждеш і ждатимеш од бога / І од людей його?”, “А може, бог пошле дитину / В дорозі”, “Ся ж несла / Живого істинного бога”, “Во храмі помолились богу”.

У *пізніх віршах* Шевченка згадки про Бога нечисленні: “Не нарікаю я на Бога...” (перший рядок; “І все нарікають на Бога!”); “Саул” (“Таки не дурні. Ач якого / Собі ми виблагали в бога / Самодержавця”); “Якось-то йдучи уночі...” (“Ні чоловіка, ані бога” в тексті чернетки; в “[Більшій книжці]” рукою І. Лазаревського: “Ні Бога навіть, ні пів-Бога”); “Чи не покинуть нам, небого...” (“На той світ, друже мій, до Бога, / Почимчикуєм спочивать”); у фотокопії дуже пошкодженого автографа майже не читаються рядки “Та нескверними устами / Помолимось Богу”, але можна припустити саме таке написання).

Автограф вірша “Мій боже милий, знову лихо...” невідомий; у женецькому “Кобзарі” 1878 р. слово “бог” у цьому випадку, як і в усіх інших, надруковано з маленької літери. “Осія. Глава XIV. Подражаніє” дає слово “бог” лише в язичницькому контексті: “Що цар наш бог, і цар надія...”.

Можна вибудувати кілька гіпотетичних пояснень того, чому орфографічні зміни відбувалися саме в той чи той період Шевченкового життя. Можна припустити, що на зміну пропорції уживання “(Б/б)ог” 1848 р. вплинув духовний досвід Шевченка під час Аральської експедиції, а 1859 р. – арешт і усвідомлення марності сподівань на нове життя в Україні. У поемі “Марія”, імовірно, свою роль відіграє і двоїстий характер образу Діви/покритки. Проте це тільки припущення. У пізніх віршах написання “Бог” ніби означає особистісне ставлення, персональне звертання, але у нас надто мало матеріалу, аби говорити про це із певністю. Кількість варіантів “(Б/б)ог” в поезії останніх років приблизно однакова, і цей паритет виразно протиставлений домінуванню “бога” у “Трьох літах” та “[Малій книжці]” – і “Бога” у “[Більшій книжці]”.

Отже, можна визначити досить чітко марковані періоди, пов’язані зі змінами в житті Шевченка (не кажемо – абсолютно жорстко й однозначно пов’язані). Цікаво, що арешт 1847 р. на орфографію не вплинув.

1840 – 1847 – абсолютне переважання слова “бог”. Написання “Бог” уживається переважно як графічний засіб посилення при повторі вигуку. Єдиний і показовий виняток – “[Заповіт]”.

1848 – 1857 – збільшення написань із великої літери, без очевидної внутрішньої логіки.

1857 – 1859 – абсолютне переважання слова “Бог”, зокрема й стосовно язичницьких богів.

1859 – 1861 – паритетне вживання, як довільне (“Марія”), так і семантично марковане.

Це зайвий раз доводить: те, що видається (або і є) асистемним на одному рівні творчості значного поета, стає частиною системи на другому, у даному випадку – діахронному. Як видається, відзначені нами закономірності дозволяють уточнити уявлення про неортодоксальну релігійність Шевченка, зокрема в останні роки його життя.

Питання, чи слід зберігати подібні розбіжності Шевченкової орфографії у майбутніх академічних виданнях, лишаємо на розсуд тих, хто ці видання готуватиме.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конкорданція поетичних творів Тараса Шевченка / Редакція й упоряд. О. Ільницького і Ю. Гавриша. – New York; Edmonton; Toronto, 2001. – Т. 1–4.
2. *Лотман Ю. К проблеме нового академического издания Пушкина [1987] // Лотман Ю. Пушкин. – Санкт-Петербург, 2003. – С. 369–373.*
3. *Мозер М. Тарас Шевченко і сучасна українська мова: спроба гідної оцінки. – Львів: НТШ, 2012. – 328 с.*

4. *Синявський О.* Принципи редагування мови й правопису Т. Шевченка та конкретні зразки (пропозиції) // *Культура українського слова.* – Харків; Київ, 1931. – 36. 1. – С. 116–124.
5. *Сімович В.* Чи можна вже студіювати Шевченкову мову [1935] // *Сімович В.* Праці: В 2 т. – Чернівці, 2005. – Т. 1. – С. 328–331.
6. *Шевченко Т.* Повне зібрання творів. – Київ: Держвидав України, 1927. – Т. IV: Щоденні записки. (Журнал). Текст. Первісні варіанти. Коментарій. – 1927. – XL, 790 с.
7. *Шевченко Т.* Повне зібрання творів: У 12 т. – Київ: Наук. думка, 2001. – Т. 1–2.

Роксана Харчук

УТОЧНЕННЯ КОМЕНТАРІВ ДО ТВОРІВ ШЕВЧЕНКА З ІСТОРИЧНИМИ СЮЖЕТАМИ

Пропоную розглянути нині кілька мистецьких творів Шевченка й можливі уточнення коментарів до них. Офорт “Дари в Чигрині 1649 року” (1844). На передньому плані бачимо трьох послів: турецького, польського і російського, що чекають на аудієнцію у Б. Хмельницького. Ці послі, за “Історією русів”, мають імена. З турецького боку посланцем був Осман-ага, від царя московського – радник його, князь Бутурлін, а від Речі Посполитої – князь Любомирський [5, 96]. У час роботи над цим малюнком, між 22 і 24 березня 1844 р. в листі до С. Бурачка просив: “Дайте мені, будьте ласкаві, коли маєте дома, “Історію” Маркевича” [9, т. 6, 26]. Швидше за все книжку, в якій стверджувалося, що “Хмельницький был истинным благодетелем своего народа, и что только слияние Малороссии с Москвою могло упрочить общее благосостояние России” [6, т. 1, 258], Шевченко таки отримав. У М. Маркевича сюжет про посольство до Б. Хмельницького подано за “Історією русів”, тут також згадано імена послів і їхні дари. На передньому плані – турецькі: булава, саджена каміннями й перлами, шабля булатна. Вони лежать поверх жупана з горностаєвими облямівками. Послі запропонували Б. Хмельницькому наслідне гетьманство й покровительство від своїх володарів. На картині саме й зображено раду з цього приводу. Вочевидь, у глибині картини одна з осіб, центральна, на яку падає світло, що стоїть у повний зріст, обличчям до глядача – це сам гетьман, а людина праворуч, що розводить руками, є лицарем І. Богуном, який єдиний на раді заперечував проти єднання з царем московським. Саме про це йдеться у підписі до офорту: “Одначе рада (оприче славного лицаря Богуна) присудила єднать Царя Московського” [9, т. 8, 457]. Прикметно, що автор “Історії русів” відносить подію прийому послів у Хмельницького до травня 1650 р. [5, 96], тоді як Шевченко вслід за М. Маркевичем – до 1649 р. Митець обрав варіант з “Історії русів”, який, мабуть, виринув у пам’яті в часі читання історії М. Маркевича. Цей сюжет з’явився під впливом історії М. Маркевича й водночас як антитеза до нього. Він найбільше відповідав поставленій меті: показати геополітичний вибір українців після занепаду Речі Посполитої; згадка про І. Богуна сигналізує, що митець поділяв його негативну думку про союз із Московією. Композиційно цей сюжет також був найдочільнішим. Завдяки трьом (не більше) фігурам послів картина виглядає лаконічно й виразно свідчить про три зацікавлені в Україні сторони.

У мистецькій спадщині Шевченка потребує додаткового коментування малюнок “Смерть Богдана Хмельницького” (1836 – 1837), джерелом якого є історія Д. Бантиша-Каменського. Адже в “Історії русів”, що описує останні дні Хмельницького, немає й натяку на російських посланців, один із яких – це

князь Бутурлін, а другий – думний дяк Михайлов. В останньому академічному виданні Шевченка прокоментовано, що московські посланці були свідками цієї події [9, т. 7, 362], тому виникає враження, що обох їх зображено на малюнку, коли насправді там бачимо лише Бутурліна. Присутність останнього на малюнку – контамінація, в історії Д. Бантиша-Каменського про це відомостей немає. Особа в білому клобуці з нашитим хрестом – це Митрополит Київський, Галицький і всієї Руси, який, за логікою митця, освячував момент передачі гетьманської влади від батька до сина. Інша справа, що саме на момент смерті Б. Хмельницького офіційного митрополита не було, бо С. Косів саме помер, а Д. Балабана обрали після смерті гетьмана. На мою думку, тут зображено митрополита С. Косова, який був противником об'єднання з Москвою. Шевченко прочитав у Д. Бантиша-Каменського, що митрополит, архімандрит печерський і всі їхні люди відмовилися давати присягу на вічне підданство Росії. Сталася нечувана річ. Усе місто: сотники, козаки, осавули, отамани, козаки й міщани – склали присягу, а митрополит не присягнув [див.: 1, т. 1, 355–356]. Шевченка цей факт, безперечно, захопив. Він навіть пішов усупереч історичним фактам, адже із примітки 247 до “Історії Малої Росії” міг дізнатися, що С. Косів помер 1657 р., проте помістив його на малюнку поряд із Хмельницьким і на противагу Бутурліну, бо саме така композиція диктувалася тим художнім завданням, яке він перед собою поставив. Адже кожна з постатей, тут зображених, несе в собі певну ідею: Бутурлін уособлює владу російського царя, Хмельницький є символом Гетьманщини, а Косів натякає на неприйняття Московської зверхності над Україною. У тому, що на малюнку бачимо саме Бутурліна, немає сумніву. Адже ідентичну фігуру зображено й на малюнку “Дари в Чигирині 1649 року” 1844 р. Не забув Д. Бантиш-Каменський і про третю дружину гетьмана Ганну Золотаренко, хоча й згадав про її присутність на обіді, а не в часі передачі влади. На малюнку вона стоїть ліворуч від Хмельницького. На цій роботі, звичайно, позначилася й дума “Про смерть Хмельницького” зі збірки М. Максимовича, в якій міститься коментар, наче перед смертю 6 серпня 1657 р. Богдан зібрав у Чигирині козаків для виборів гетьмана, пропонував Пушкаря, Тетерю, генерального писаря Виговського. Однак козаки обрали наступником Хмельницького його 16-річного сина Юрія. Сама атмосфера малюнка відповідає настрою думи: “То козаки теє зачували, смутно себе мали, / Тяжко вздыхали, словами промовляли: <...> / А хочем ми сина твого Юруся молодого, / Козака лейстрового!”. Прийнято уважати, що Шевченко ознайомився із думою про смерть Хмельницького за виданням І. Срезневського, хоча насправді там уміщено дві думи на цю тему [див.: 3, 40–45]. Перша “Ой пішла тяжка жаль-недоля та по всій Україні” є думою героїчною, друга ідентична тій, що її умістив у своїй збірці М. Максимович, сповнена туги й козацьких сліз. Мені здається, що митець таки перебував під впливом збірки М. Максимовича, яка слугувала Шевченкові за неоціненне джерело не тільки з огляду на тексти зібраних у ній пісень та дум, а й через короткі й вичерпні коментарі історичного плану самого укладача, чим не міг похвалитися І. Срезневський. Саме з видання М. Максимовича Шевченко дізнався про зруйнування Січі, що його відобразив у ранньому вірші “До Основ'яненка” (1839). Інші тогочасні видання, доступні Шевченкові, не містили згадок про знищення Січі Катериною II. І. Срезневський же згадує про облаштування Січі у 1648 р., про Хортицю, Тешлитську й Микитську Січі [4, 113–118], але не подає жодної інформації про її зруйнування. Тому мені здається, що із текстом думи про смерть Хмельницького поет міг ознайомитися за виданням М. Максимовича, яке у цей час, очевидно, читав і під впливом якого перебував.

Незавершений рисунок “Козацький бенкет” (1838) також інспірований історією Д. Бантиша-Каменського, де читаємо: “Польские и малороссийские летописи упоминают, что при сем случае [приїзд польського посольства до Б. Хмельницького – Р. Х.] пили за здоровье из золотых чаш простую горелку, и что украшенная драгоценными камнями жена Хмельницкого набивала табаком трубки для него и для посланников” [1, т. 1, 260]. Одна з жінок, очевидно, молодша, зображена анфас, – це друга дружина Б. Хмельницького, уроджена Олена Чаплинська. В особі, що сидить за столом вгадуємо Б. Хмельницького, а постать, що стоїть у півоберта, напевно, є ніким іншим, як воеводою Киселем, який за версією Д. Бантиша-Каменського був старшим послом. У тодішній моді в Речі Посполитій популярним був сарматський стиль, польські посланці одягнені в такій манері. С. Раєвський також пов’язував рисунок з описаним сюжетом: “В центрі композиції на передньому плані біля столу сидить Богдан Хмельницький з келихом в руці <...> перед ним, як і подобає посланцеві, коли він звертається до володаря другої країни, стоїть Адам Кисіль в позі умовляючого” [див.: 7, 15]. І. Вериківська заперечила цю версію, стверджуючи, що в “Козацькому бенкеті” відтворено бенкет у Суботові, влаштований 1647 р. генеральним писарем з нагоди хрестин у його родині; на роль хрещеного батька запрошено було Барабаша [див.: 2, 437]. При цьому дослідниця вважає, що джерелами рисунка слугувала “Історія русів” і дума “Хмельницький і Барабаш”, опублікована І. Срезневським у збірці “Запорізька старовина”. Логічно припустити, що з думою про Хмельницького і Барабаша митець міг ознайомитися і за збіркою М. Максимовича. Дослідниця також уважала, що Шевченко вирішив цей рисунок у формі словесного двобою між Хмельницьким і Барабашем. Насправді про жодний двобій ані в “Історії русів”, ані в думі не йдеться. Навпаки: Хмельницький в часі хрестин не конфліктував із Барабашем, запобігав перед ним, щоб не викликати недовіри. Напружена атмосфера бенкету зумовлена невдоволенням із боку козаків польським посольством, про що й йдеться в історії Д. Бантиша-Каменського: “Козаки <...> ругали и проклинали поляков” [1, т. 1, 260]. Оскільки “Смерть Богдана Хмельницького” і “Козацький бенкет” створювалися один за одним можна припустити, що їхні джерела були спільними. Хоча чимало дослідників схильні уважати, що “Історія русів” була головним історичним інтертекстом Шевченка, його рання творчість переконливо свідчить, що митець спирався у своїх сюжетах також і на історію Д. Бантиша-Каменського.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России: [В 3 т.]. – Москва: В типографии С Селивановского, 1830.
2. *Вериківська І.* “Козацький бенкет” // Шевченківська енциклопедія: В 6 т. – Київ: Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАНУ, 2013. – Т. 3. – С. 436–437.
3. Запорожская старина. – Харьков: В университетской типографии, 1834. – Т. 2. – Ч. 1. – 84 с.
4. Запорожская старина. – Харьков: В университетской типографии, 1835. – Т. 2. – Ч. 2. – 186 с.
5. История русов, или Малой России. Сочинение Георгия Кониского, архиепископа белорусского. – Москва: В университетской типографии, 1846.
6. *Маркевич Н.* История Малороссии: В 5 т. – Москва: В типографии А. Семена, 1842–1843.
7. *Раевський С.* Невідомі історичні малюнки Т. Г. Шевченка // Образотворче мистецтво. – 1940. – № 3. – С. 14–17 с.
8. Украинские народные песни, изданные М. Максимовичем. – Москва: В университетской типографии, 1834. – 182 с.
9. *Шевченко Т.* Повне зібрання творів: У 12 т. – Київ: Наук. думка, 2001–2014.

НЕ НАЗВАНІ НА ІМ'Я: УЧАСТЬ РЕПРЕСОВАНИХ ШЕВЧЕНКОЗНАВЦІВ У РОБОТІ НАД АКАДЕМІЧНИМИ ЗІБРАННЯМИ ШЕВЧЕНКОВИХ ТВОРІВ

Найдіяльнішим у перші роки існування Української академії наук і водночас центром дослідження українського Слова та минувшини став Історично-філологічний відділ, навколо якого об'єдналися кращі фахівці з усієї території українських земель. До переконливих наукових здобутків відділу з-поміж численних публікацій і видань належить і робота над першим академічним зібранням Шевченкових творів, яку в 1923 р. організував авторитетний академік С. Єфремов у відділовій Комісії для видавання пам'яток новітнього українського письменства. Ідейними соратниками й однодумцями ученого у підготовці видання стали А. Лобода, В. Міяковський, М. Новицький, О. Новицький, Д. Ревуцький, П. Рулін та П. Филипович. Із запланованих 8 – 10 томів світ побачили лише два – найменш відомі на той час читачеві – “Щоденні записки. (Журнал)” (т. IV, 1927) та “Листування” (т. III, 1929) Т. Шевченка. Тексти обох томів готував за автографами М. Новицький, у процесі коректури їх вичитував також С. Єфремов. Як відомо, особливістю видання стало те, що епістолярій (225 листів Шевченка та 198 листів-відповідей) і щоденник поета друкувалися тут зі збереженням правопису й орфографії. Зібрання, згідно із задумом С. Єфремова, мало стати своєрідною енциклопедією шевченкознавства. Загальний обсяг коментарів до обох томів становить 1057 сторінок. Окремі з поданих пояснень за якістю та повнотою висвітлення історичних, археографічних, джерелознавчих питань перевершують відомості у сучасних шевченкознавчих працях. Такими, наприклад, є коментарі про дитячі роки Шевченка (зокрема про діда Івана [12, 359–361], диякона Єфрема [11, 488], Шевченкових знайомих періоду заслання та часу повернення до Петербурга. Відразу після виходу томів друком схвальні відгуки на видання підготували І. Айзеншток, Ю. Оксман, К. Копержинський, М. Марковський та ін. “Головним досягненням наукового шевченкознавства 1920-х років...” згодом назвав обидва томи П. Одарченко [6, 355].

Поява третього тому повного видання творів Шевченка збіглася в часі з відкритим переслідуванням діячів української культури та науки, що розпочалося після короткого періоду “українізації” (1923 – 1927). У сфальсифікованій справі Спілки визволення України С. Єфремова було визнано головним підозрюваним і заарештовано 21 липня 1929 р. У вересні того ж року ув'язнили В. Міяковського. О. Новицький помер 24 вересня 1934 р. А. Лобода – 1 січня 1931 р. Д. Ревуцький втратив роботу в Етнографічній комісії, а 29 грудня 1941 р. був убитий агентом НКВС. У 1933 р. П. Филипович виступив із покайним листом у журналі “Життя і Революція” (№ 3), однак невдовзі його було заарештовано та розстріляно 3 листопада 1937 р. в урочищі Сандармох. У роки “єжовщини” ув'язнено М. Новицького та П. Руліна, останній помер у Магадані (23.12.1940). Приводом для звинувачення учених стали наукові праці, зокрема, і участь у підготовці повного зібрання творів Шевченка. Третій та четвертий томи видання вилучено з бібліотек або ж передано до спецфондів, прізвища упорядників на десятиліття зникли зі сторінок наукових досліджень. Імена С. Єфремова, В. Міяковського, А. Лободи, П. Филиповича не згадано ні в Шевченківському словнику (т. 1–2, 1976 – 1978), ні в Повному зібранні творів Шевченка у 10 т. (1951–1964). Як звернули увагу П. Одарченко та В. Смілянська, С. Єфремов не згадується і у знаковому виданні “Шевченкознавство. Підсумки і проблеми” (1975) [7, 284;

3, 224]. Праці ж усього колективу упорядників першого академічного зібрання творів Шевченка розглядалися як такі, що написані в світлі методології буржуазного націоналізму. Тільки зі здобуттям незалежності України ці імена повернуто в науковий обіг. Однак внесок учених у шевченкознавство ще потребує всебічного аналізу й уточнень. Наприклад, про роботу П. Филиповича над написанням коментарів до “Листування” Шевченка 1929 р. не сказано в статті про вченого в шостому томі “Шевченківської енциклопедії” [10, 487–489]; у п’ятому томі цього ж видання відсутні будь-які відомості про підготовку коментарів до обох томів Д. Ревуцьким [9, 440–441]. Варто зазначити, що прізвища всіх упорядників “Листування” та “Щоденних записок” поета названо в замітці “Видання літературних творів Шевченка” [8, 635].

На початку 1930-х рр., коли настав остаточний поворот до шевченкознавства партійного, побудованого на основі марксистсько-ленінської ідеології, розпочалася підготовка нового академічного видання творів Шевченка, приуроченого до 120-річчя від дня народження поета. З огляду на це було створено Комітет для видавання творів Т. Шевченка при II відділі ВУАН на чолі з Д. Багалієм (помер навесні 1932 р.); до співпраці над виданням запросили О. Дорошкевича, М. Новицького, М. Плевако, П. Филиповича, М. Христового (співробітник Комісії театрознавства), Б. Навроцького, Ф. Ернста. Серед залучених до підготовки зібрання С. Білокінь називає також М. Бурачека, О. Ведмицького, З. Гуревича, М. Доленга, Г. Кагановича, Є. Кирилюка, В. Коряка, М. Сайка, А. Шияна та ін. [1]. Про участь у роботі над виданням залишив запис у своїй бібліографії А. Костенко [5]. Збереглися відомості, що за консультаціями група упорядників зверталася також до літературознавця Д. Загула [2, 10–12], мовознавця О. Синявського [2, 12–13].

Перші томи повного зібрання, до якого ввійшли поетичні твори Шевченка, з’явилися у 1935 – 1937 рр. Їх вихід у світ збігся в часі з репресіями проти української інтелігенції, тому в реквізитах було вказано тільки прізвища редакторів В. Затонського, А. Хвилі та Є. Шабліовського, а прізвища О. Дорошкевича, М. Новицького, внесок яких у появу цих томів підтверджений документально, взагалі, ніде не згадано. Після арешту Є. Шабліовського перший том передрукували вже без вказівки прізвища колишнього директора Інституту Тараса Шевченка та з деякими скороченнями Шевченкових текстів (було зроблено купюри в поемах “Причинна”, “Гайдамаки”, “Тризна” тощо). Коментаторами обох томів названо М. Гайового, К. Гуслистого, Ю. Йосипчука, П. Колесника, хоча, за припущенням Б. Кравціва, їхня участь у появі першого та другого томів полягала в написанні тенденційної частини коментарів [4, 68].

Незабаром видання було заборонено, його почали вилучати із бібліотек, книгарень, а редакторів заарештували. На цьому робота над виданням повного зібрання творів поета знову припинилася. Крім двох надрукованих томів поетичних творів, збереглося кілька сигнальних примірників тому мистецької спадщини Шевченка (1932, т. 8), підготовленого О. Новицьким ще під час укладання попереднього видання під керівництвом С. Єфремова. До сьогодні залишається невідомим внесок майже всіх названих шевченкознавців у це видання.

Радянська влада не могла обійти й замовчати ювілейну дату (125-річчя від дня народження Тараса Шевченка), яку відзначали 1939 р. Президія Академії наук УРСР прийняла постанову про підготовку нового академічного видання творів Шевченка в десяти томах. У ювілейному році з’явилися два томи першого Повного академічного видання творів Шевченка з позначкою “Видання ювілейне: 1814–1939”. Редакційна колегія: О. Білецький, М. Геппенер, Д. Копиця, О. Корнійчук, С. Маслов, П. Попов, Ф. Редько, М. Рильський,

П. Тичина; відповідальний редактор Б. Якубський. У 1951 р. ці томи з деякими змінами було передруковано.

Наприкінці 1940-х років, уже після завершення німецько-радянської війни, група науковців під керівництвом В. Касіяна почала готувати до друку VII–X томи Повного зібрання творів Шевченка – мистецьку спадщину. До участі у виданні запросили М. Новицького, єдиного з шевченкознавців у цій групі, який працював над двома попередніми академічними зібраннями. Рецензуючи макети мистецьких творів Шевченка, М. Новицький атрибутував 28 робіт художника. Серед них – акварельний “Портрет Миколи Луніна” (1838) та олійний “Портрет Йосипа Рудзинського” (1845). Він також уточнив датування деяких малюнків періоду заслання.

З нагоди 200-річчя від дня народження поета Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка спільно з Інститутом мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України підготували дванадцять томів Повного зібрання творів Тараса Шевченка (2002 – 2014), у якому внесок репресованих шевченкознавців 1920-х – початку 30-х років у вивченні літературної та мистецької спадщини митця відзначено лише побіжно.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білокін С. Большевики й академічний Шевченко. Ел. ресурс: URL: <https://www.s-bilokin.name/Culture/BolsheviksShevchenko.html>
2. Бюлетень Комітету для видання творів Т. Г. Шевченка при II відділі ВУАН. – 1933. – № 1. – 18 с.
3. Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. 1926–2001. Сторінки історії / ред. та упоряд. О. Мишанич; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – Київ: Наук. думка, 2003. – 592 с.
4. Кравців Б. Остракізм у шевченкознавчій бібліографії // Сучасність. 1964. – № 3. – С. 62–75.
5. Костенко А. Список деяких друкованих праць // Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. – Ф. 214 (в опрацюванні). – 1 арк.
6. Одарченко П. Тарас Шевченко в радянській літературній критиці (1920–1960) // Світи Тараса Шевченка: Зб. ст.: до 175-річчя з дня народж. поета. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто; Львів, 1991. – С. 348–409.
7. Одарченко П. Тарас Шевченко і українська література: Зб. ст. – Київ: Смолоскип, 1994. – 424 с.
8. Шевченківська енциклопедія: В 6 т. – Київ: Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка, 2012. – Т. 2: Г–З. – 756 с.
9. Шевченківська енциклопедія: В 6 т. – Київ: Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка, 2015. – Т. 5: Пе–С. – 1038 с.
10. Шевченківська енциклопедія: В 6 т. – Київ: Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка, 2015. – Т. 6: Т–Я. – 1117 с.
11. Шевченко Т. Повне зібрання творів. – Київ: Держвидав України, 1929. – Т. III: Листування. – XXXVI, 1004 с.
12. Шевченко Т. Повне зібрання творів. – Київ: Держвидав України, 1927. Т. IV: Щоденні записки. (Журнал). Текст. Первісні варіанти. Коментарій. – 1927. – XL, 790 с.

Євгенія Лебідь-Гребенюк

ПРИНЦИПИ ВІДТВОРЕННЯ ТЕКСТУ ЩОДЕННИКА В АКАДЕМІЧНИХ ЗІБРАННЯХ ТВОРІВ ШЕВЧЕНКА

У доповіді розглянуто п'ять видань щоденника, що вийшли в різний час під грифом Академії наук у складі повних зібрань творів Тараса Шевченка [6; 5; 7; 8; 9]. Із п'яти академічних видань щоденника Шевченка у складі ПЗТ лише одне (ПЗТ 1927) виконано як дипломатичне за допомогою “транскрибування” рукопису. Це, з одного боку, давало можливість максимально повно відтворити оригінал, а з другого – значно полегшувало сприйняття і збільшувало придатність до прочитання й вивчення (порівняно з рукописом або факсимільним виданням). Чотири інших (ПЗТ 1939, ПЗТ 1951, ПЗТ 1964, ПЗТ 2003) – відтворюють текст за

допомогою сучасного правопису з виправленням явних описок, відновленням у квадратних дужках пропущених через поспіх, помилку слів, російською транскрипцією українських слів та іншими змінами. Риси, спільні для майже всіх видань, – повнота (у ПЗТ 1939, ПЗТ 1951, ПЗТ 1964 – дві невеликі купюри на місці нецензурного слова в записих від 27 вересня 1857 р. і 7 січня 1858 р.), наукова виваженість коментарів, увага до потреб реципієнта (забезпечення його необхідним довідково-пояснювальним апаратом), цікавий ілюстративний ряд, що давав змогу скласти уявлення про зовнішній вигляд поета на момент написання твору, ознайомитися з окремими сторінками автографа. Проте потрібно зауважити, що всі академічні видання тексту (саме тексту, а не рукопису, тому виняток становить ПЗТ 1927) мають низку суттєвих відхилень від оригіналу, які обов'язково треба врахувати, осмислити й надалі виправити.

Варто при відновленні букв або частин слів, які автор пропустив, послідовно ставити квадратні дужки. Навіть в останньому ПЗТ 2003 цього не зроблено (у записі від 5 жовтня “одного”, замість “од[ного]”, від 6 жовтня “обмокнуть” замість “об[мок]нуть” та ін.). Належить зберегти і Шевченкову рубрикацію тексту, змінену редакторами. Приміром, коротку історію про купівлю мідного чайника, подану в оригіналі єдиним масивом, було поділено на три абзаци (запис від 30 червня 1857 р.).

Також необхідно повернути щоденнику Шевченка українську фонетику. Редактори, керуючись російською орфографією, виправили безліч слів, які свідчать про білінгвізм не лише як стильову рису щоденника, а й манери мислення його автора. Текст хоча й став граматично правильним, однак втратив свою прикметну мовну особливість, став штучно наближеним до російської мови. Від таких помилок застерігав ще С Єфремов, наголошуючи: “Грамматика тут може тільки поспувати справу, вона позбавляє писання <...> власного аромату, знебарвлює його, робить гладеньким, але не Шевченковим” [2, 36]. Шевченкове написання таких слів як “сонце”, “дитей”, “щастя”, “несчастный”, “зборища”, “безсловесно”, “любезнійший”, “небудь”, “теперишня”, “сегодни” та інших має бути послідовно відновлене.

Про свідоме вживання поряд українських і російських лексем свідчить такий приклад. Ім'я свого друга-земляка Андрія Обеременка Шевченко вживає у “Журналі” понад 25 разів: 24 рази поет пише “Андрій” і один – “Андрей”, а саме, у записі від 29 липня, коли передає чужу мову, явно російську: “Спрашиваю, что это за человек такой. Мне отвечают, что это Андрий, госпитальный служитель и хохол” [9, 74]. Однак через прикрий недогляд цей цікавий нюанс у всіх ПЗТ (крім ПЗТ 1927, що ще раз акцентує надійність дипломатичних видань) залишився непоміченим, й ім'я скрізь уніфіковано як “Андрій”.

Варто уважніше придивитися і до т. зв. помилок поета, коли він явно свідомо дотримується “неправильного” написання слова, “бо вже сама упертість Шевченка з деякими помилками, їх настирний характер підказати можуть незайві висновки” [2, 37]. До прикладу, Шевченко шість разів згадує в щоденнику О. Герцена, який підписувався псевдонімом “Искандер” (“И-рь”). Шевченко не міг не знати правильного написання, однак у щоденнику, за винятком одного разу, включно з підписом до портрета вживає форму “Искендер”. Пояснити це можна тим, що поет довгий час провів у середовищі, де були казахи і татари. У казахській мові ім'я вимовляється – “Ескендір” (згадаймо описки в записих від 16 жовтня і 3 листопада 1857 р., коли поет теж пише ім'я з літери “Э” – “Эскендер”, у другому записі він, щоправда, сам себе виправляє), а у татарській – “Искәндәр”. Схожа ситуація зі словом “кумис” – Шевченко вживає його тричі з літерою “з” замість “с”. Саме так воно пишеться й вимовляється у киргизькій, казахській і татарській мовах.

Ще одне завдання, що стоїть перед наступними редакторами ПЗТ, – поновити у виданні своєрідне написання слів, які маркують дух епохи в тексті (лексеми “матроз”, “порутчик”, “олтарь”, “итти”, “Сыр-Дар’я”). Штучна модернізація в цьому випадку псує “Журнал”, вириваючи його з контексту доби XIX ст., в яку він був написаний. Ще один маркер доби, який варто залишити згідно з традицією оригіналу, – написання великих літер у назвах титулів (Граф/Графиня, Князь) та чинів, посад (Капитан, Адмирал, Губернатор).

Однією із втрачених у ПЗТ особливостей щоденника є написання латинської літери N на початку деяких слів (Николай, Николаевич, ініціал та криптонім – N., Новопетровське, Нижній Новгород, Ноябрь, Номер, Норд). Це може бути пояснено багатьма причинами. Наприклад, із 1830-х рр. активізувався рух із впровадження латинської абетки або заміни (хоча б частково) літер російської. У науковій сфері при передачі запозичених слів використовується латинка (у щоденнику О. Бутакова теж є латинська літера на позначення напрямку вітру – NW або руху – Nord). Я. Дзира висловив припущення, що поет наслідує написання латинських літер козацького письма [1, 632]. Також Шевченко, як це видно з автографа поеми “Холодний Яр”, у заголовках імітував півустав кінця XVII – початку XVIII ст. [4, 165]; написання літери N там походить із грецького алфавіту.

У тексті “Журналу” Шевченко використовує горизонтальну риску на позначення кінця вірша і початку прозового тексту, а також для поділу тексту на частини або відокремлення моралі у байці (запис від 1 січня 1858 р.). Н. Чамата слушно зауважує, що “відповідального ставлення до особливостей авторської графіки Шевченка потребує також відтворення у виданнях горизонтальної риски, що посилює розмежовувальну функцію пробілу” [4, 163], проте у ПЗТ 1927, ПЗТ 1939, ПЗТ 1951, ПЗТ 1964 цю особливість відтворено не послідовно, а у ПЗТ 2003 взагалі випущено.

Як бачимо з усіх попередніх зауваг, є потреба, якщо висловлюватися дещо патетично, повернути Шевченкові його щоденник, а якщо більш науково, то при виданні “Журналу” немає потреби створювати “текстологічний канон” [3, 369], за яким можна вивчати орфографію, важливо зберегти живу мову письменника з її неповторними особливостями.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Дзифа Я.* Козацький правопис поета (Чи маємо академічне видання творів Шевченка?) // MAPPA MUNDI. 36. наук. праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя (Studia in Honorem Jaroslavi Daškevyč Septuagenario Dedicata). – Львів; Київ; Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 1996. – С. 616–634.
2. *Єфремов С.* Передмова: “Літературний автопортрет Шевченка” // *Шевченко Т.* Повне зібрання творів. – Київ: Держвидав України, 1927. – Т. IV: Щоденні записки. (Журнал). Текст. Первісні варіанти. Коментарій. – 1927. – XL, 790 с.
3. *Лотман Ю.* К проблеме нового академического издания Пушкина // *Лотман Ю.* Пушкин: Биография писателя; Статьи и заметки, 1960–1990; “Евгений Онегин”: Комментарий. – Санкт-Петербург: Искусство-СПБ, 1995. – С. 369–373.
4. Шевченківська енциклопедія: В 6 т. – Київ: Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка, 2012. – Т. 2: Г–З. – 760 с.
5. *Шевченко Т.* Повна збірка творів: В 5 т. – Т. 5. Щоденник. – Київ: Держлітвидав, 1939. – 320 с. (далі в тексті – ПЗТ 1939).
6. *Шевченко Т.* Повне зібрання творів. – Київ: Держвидав України, 1927. – Т. IV: Щоденні записки. (Журнал). Текст. Первісні варіанти. Коментарій. – 1927. – XL, 790 с. (далі – ПЗТ 1927).
7. *Шевченко Т.* Повне зібрання творів: У 10 т. – Київ: Вид-во Академії наук УРСР, 1951. – Т. 5: Щоденник. Автобіографія. – 260 с. (далі – ПЗТ 1951).
8. *Шевченко Т.* Повне зібрання творів: В 6 т. – Київ: Вид-во АН УРСР, 1964. – Т. 5: Щоденник. Автобіографія. – 366 с. (далі – ПЗТ 1964).
9. *Шевченко Т.* Повне зібрання творів: У 12 т. – Київ: Наук. думка, 2003. – Т. 5: Щоденник. Автобіографія. Статті. Археологічні нотатки. “Букварь южнорусский”, записи народної творчості. – 496 с. (далі – ПЗТ 2003).

Отримано 7 листопада 2018 р.

м. Київ